

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ХРЪСГРАД: ПРОБЛЕМИ ПО ЛОКАЛИЗАЦИЯТА

Георги Дзанев

THE MEDIEVAL HRASGRAD: PROBLEMS WITH LOCALIZATION

Georgi Dzanev

Abstract: *The settlement of Hezargrad (present-day Razgrad), the same which later became the centre of the homonymous kaza, had been founded near the middle course of Beli Lom river at the second quarter of the 16th c. The stem “grad” in its name, as well as the mention of Hezargrad i Jedid (New Hezargrad) in Ottoman Turkish document from the middle of 16th c., served as a base for hypotheses that the settlement was established nearby an older one from the 12th – 14th c., which had been known as Hrasgrad (Hrasgrad, Hrisgrad), and later took its name.*

However, there are no towns (fortresses) from the Second Bulgarian Tsardom in the entire region. The archaeologist Ara Margos suggests that the medieval Hrasgrad was an unfortified settlement in the confines of the present town. His archaeological evidence are inaccurate though (they are from a later period). Recently a rather small unfortified settlement from the 12th – 14th c. was found in the “Anathema” locality, a kilometre to the southeast of the ruins of late-antique Abritus. It is probable that this settlement was called Hrasgrad – not because it was a town in itself, but because of the close proximity to the ruins of Abritus.

It is also possible that during the period of 12th – 14th c. Hrasgrad was not an inhabited town, but its name was used for the also uninhabited, but still imposing ruins of the late-antique town, and that was the reason why the Ottoman-Turkish settlement was called Hezargrad.

Keywords: *Abritus, Razgrad, Hrasgrad, Hezargrad, Late Middle Ages, Second Bulgarian Tsardom.*

През втората четвърт на XVI век в земите по средното течение на река Бели Лом е създадено селището Хезарград (сегашият Разград), по-късно (към средата на същото столетие) – център на едноименна кааза (Ковачев 2007, 87, 92, 94; Кийл 2017, 151 – 154). Във вакъфнамето на джамията „Ибрахим паша“, датирано в 1533 г. (Кийл 2017, 153), селището е наречено Йениджекьой (Ново селище) (Миков 2015, 57). А в запазената част от описите на вакъфите на Ибрахим паша – „Йенидже, с друго название Хезарград и Джебид (Нов Хезарград), наричан още и Каяджик“ (Миков 2007, 25). Съставката „град“ в названието и определянето му като „нов“ дава основание на всички

изследователи да приемат, че е заимствано името на по-ранно българско поселение, съществувало и през периода на Второто българско царство под името Хръсград (Хръзград, Хризград). Въпросната теза възниква през 50-те години на XX век и е повтаряна безкритично във всички касаещи този проблем научни публикации, местни пътеводители и издания; попаднала е на страниците и на „Енциклопедия България“ (**Енциклопедия България**, Т. 5, 1986, 670). Проблемът в случая е, че досега в близките околности на град Разград не е открита крепост от периода XII–XIV век. Крепости от периода на Второто българско царство в региона се намират при село Кривня в местността „Манастира“ (**Шкорпил 1914**, 43–45, № 37; **Авт. колектив 1995**, 224–225, № 542) и в местността „Калето“ („Син град“) (**Шкорпил 1914**, 45–46, № 38; **Авт. колектив 1995**, 225, № 543), при град Цар Калоян в местността „Торлашко кале“ („Калето над манастира“) (**Шкорпил 1914**, 46, № 39) и при село Костанденец в местността „Калето“ („Градище Констанца“) (**Шкорпил 1914**, 34–35, № 24; **Авт. колектив 1995**, 219, № 487). И в четирите случая се касае за разположени по течението на река Бели Лом (двете при Кривня и тази при Цар Калоян) и по течението на река Малки Лом (тази при Костанденец) късноантични крепости, престроявани и преизползвани през XII–XIV век. Най-близката от тях, тази в местността „Манастира“ при село Кривня, отстои на разстояние 21 км по права линия от Разград. Голямата отдалеченост изключва възможността някоя от тези крепости да е дала името на новосъздаденото селище, и съответно в крайна сметка – названието на съвременния Разград. При дългогодишните археологически проучвания на територията на късноантичния Абритус е открито и частично проучено ранносредновековно селище (**Георгиева 1961**, 9–36), за което при по-новите изследвания се установи, че е укрепено (т.е. е крепост) (**Дзанев 2019**, 403–407). Ранносредновековната крепост е разрушена по време на събитията от 968–971 г.: походите на киевския княз Светослав Игоревич срещу България и Византия и ответните действия на император Йоан I Цимиский, последвал е кратковременен опит за възстановяване на града от византийците след завладяването през 971 г. (**Дзанев 2005**, 95–106), а поселищният живот тук окончателно прекъсва през 30-те – 40-те години на XI век във връзка с нашествията на печенегите. Липсват каквито и да било материали от XII–XIV век. Така отпада предположението на Анание Явашов, че именно крепостта в местността „Хисарлъка“ източно до Разград (отъждествена покъсно с Абритус) е била обитавана през периода на Второто българско царство и превзета от войските на Али паша през 1388 г. (**Явашов 1930**, 76–80).

Факт е, че в известните досега писмени източници името Хръсград не се среща. През 1985 година доц. Йордан Андреев и ст. ас. Иван Лазаров (преподаватели във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“) правят необезпокояващ опит да отъждествят Хръсград със споменатата от Мехмед Нешри под имената Кираставча и Киришдавиче (**Нешри 1984**, 94, 98) Иван-Шишманова крепост,

завладяна през 1388 г. от войските на Али паша (**Андреев, Лазаров 1985**, 12). Това отъждествяване е опровергано убедително от варненския археолог Ара Маргос, работил дълго време в Разградския музей. В обстойна статия на страниците на местния вестник „Ново Лудогорие“ (**Маргос 1986а, б, в**) (повторена е по-късно почти в същия вид и в списание „Исторически преглед“ (вж. **Маргос 1988**, 57–62) той изтъква както етимологически заключения (невъзможност да се изведе названието „Кираставча“ от „Хръсград“), така и факта, че в регистъра за джелепкешани от 1573/4 г. са споменати и двете населени места – Хезарград като център на едноименната кааза, така и селище Кирестеви в кааза Провади (**Маргос 1986б; Маргос 1988**, 57–58) (т. е. касае се категорично за две различни населени места). Маргос локализира крепостта Кираставча със средновековната българска крепост в местността „Керестеви“ при днешното село Снежина, Провадийско (**Маргос 1986б; Маргос 1988**, 57–58). Добре запознат с археологическите обекти в Разградско (автор е на съхранявания в ръкопис в научния архив на РИМ – Разград и неиздаден труд „Материали и изследвания за археологическата карта на Разградски окръг“) и не намерил „град“ от периода на Второто българско царство в близкия до Разград регион, Ара Маргос в цитираните по-горе статии развива тезата, че средновековният Хръсград е бил неукрепено селище, намиращо се на територията на съвременния разградски квартал „Орел“ (старата „Доброшка махала“). В подкрепа на тезата си Маргос привлича и археологически материали, които според него датират от този период: „глинени столчета за изпичане на керамични съдове, гледжосани архитектурни чашки, с които били украсявани фасадите на тогавъшните църкви, както и една колективна находка от сребърни грошове на българския цар Иван Александър (1331–1371 г.)“ (**Маргос 1986в**). Керамичните столчета за изпичане на съдове (РИМ – Разград, отдел „Археология“, Инв. № № 449, 460), намирани най-вече в квартал „Вароша“ в Разград, датират от периода XVII–XIX век¹. Т.нар. „гледжосани керамични чашки за украса фасадите на църкви“ (РИМ – Разград, отдел „Археология“, Инв. № 461) пък представляват декоративни кахли за украса на печки тип „джамал“ и датират от края на XVIII – началото на XX век (**Вакарелски 1984**, 311)². За намерена в покрайнините на Разград колективна находка от сребърни монети от типа „Иван Александър с Михаил Асен“ съобщава Тодор Герасимов (по информация на д-р Васил Хараланов от Шумен) (**Герасимов 1955**, 611). Съобщено е, че находката е намерена след срутване на пръст от склона над Винарското

¹ Датирането е извършено от Златка Генова – археолог в НАИМ-БАН, филиал Велико Търново, специалист по керамика от периода на Второто българско царство и от периода на османското владичество в българските земи.

² Определението и датирането е отново на Златка Генова. В този случай Ара Маргос – именит археолог и добросъвестен специалист – вероятно не се е запознал със самите материали, а се е доверил излишно на определението, направено в инвентарната книга на музея.

училище. Касае се за някакво недоразумение (невярно предадена или приета информация): Винарско училище в Разград никога не е имало. Вероятно става дума за Коларското училище (настоящата Професионална гимназия по селско стопанство и хранително-вкусови технологии „Ангел Кънчев“, намираща се в югозападните покрайнини на града, на изхода към село Благоево и град Попово). В този район, на 3,5 км югозападно от центъра на Разград, в местността „Козлук“, на скат със западно изложение на десния бряг на река Барутчийска, е локализирано през последните години не особено голямо по площ и неукрепено селище от периода XII – XIV век, останало неизвестно на Маргос (непубликувано). Съобщената монетна находка с голяма вероятност може да се свърже с това новооткрито селище; не е нужно да се измисля друго, в очерчанията на сегашния град, за което няма никакви археологически потвърждения. И така, приведените от А. Маргос археологически доказателства за съществуването на селище от периода на Второто българско царство в очерчанията на съвременния Разград, са некоректни: или датират от доста по-късен период, или се свързват с друг обект. От друга страна, застъпвайки тезата за съществуването на селище от XII – XIV век на територията на сегашния разградски квартал „Орел“ (старата „Доброшка махала“), варненският археолог в значителна степен обезсмисля по-ранната и много по-логична теза за произхода на този квартал. Според нея, базирайки се на сведения от местните жители, към края на XVII век тук се е преселило населението на съседното християнско село Доброво (или Добра вода), давайки името на махалите Доброшка и Башбунарска (**Явашов 1930**, 106 – 107). Самото късносредновековно (XV – XVII век) село Доброво е локализирано археологически от Маргос в местността „Доброва орман“ на 3 км западно от центъра на съвременния Разград (**Маргос 1980**, 102).

Ако е вярно схващането на Ара Маргос, че средновековният Хръсград трябва да е бил неукрепено селище в близост до развалините на Абритус, то най-логично е отъждествяването му с едно открито през последните години селище от XII – XIV век, намиращо се на платовидна височина в местността „Анатема“, на 3 км югоизточно от центъра на съвременния град и на 1 км от развалините на късноантичния град (непубликувано) (обр. 1 и 2). Селището е неукрепено и с неголяма площ (ок. 50 дка). Възможно е именно това селище да е носило названието Хръсград (или близко до това име) не поради това, че е град, а поради близостта си до развалините на Абритус. Не трябва да се изключва обаче възможността, изказана от Махиел Кийл (**Кийл 2017**, 171), а дори е твърде вероятно „Хръсград“ през периода на Второто българско царство да са били назовавани (във връзка може би с някаква местна легенда) необитаваните късноантични развалини, които тогава трябва да са били все още твърде внушителни (разрушаването на крепостните стени и сгради в Абритус е особено интензивно след основаването на Хезарград и възникналата нужда от голямо количество каменен строителен материал

за обществени и частни постройки). Това название, предадено от местното християнско население на османотурските завоеватели, е заимствано в названието на новооснованото селище: просто развалините на късноантичната крепост са били най-внушителната местна забележителност.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Авт. колектив 1995: Авторски колектив. Материали за картата на средновековната Българска държава (територията на днешна Североизточна България). – В: Плиска-Преслав, 7. Шумен, 1995, 155 – 332./Avtorski kolektiv. Materiali za kartata na srednovekovnata Balgarska darzhava (teritoriyata na dнешna Severoiztochna Bulgaria). – V: Pliska-Preslav, 7. Shumen, 1995, 155 – 332.

Андреев, Лазаров 1985: Й. Андреев, Ив. Лазаров. Асимилаторската политика на османските завоеватели в Лудогорието. – В: Материали за миналото на Разградския край, 1. Разград, 1985, 3 – 118./Y. Andreev, Iv. Lazarov. Asimilatorskata politika na osmanskite zavoevateli v Ludogorieto. – V: Materiali za minaloto na Razgradskia kray, 1. Razgrad, 1985, 3 – 118.

Вакарелски 1974: Хр. Вакарелски. Етнография на България. София, 1974./Hr. Vakarelski. Etnografia na Bulgaria. Sofia, 1974.

Георгиева 1961: С. Георгиева. Средновековното селище над развалините на античния град Абритус. – ИАИ, XXIV, 1961, 9 – 36./S. Georgieva. Srednovekovното selishte nad razvalinite na antichnia grad Abritus. – IAI, XXIV, 1961, 9 – 36.

Герасимов 1955: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 година. – ИАИ, XX, 1955, 602 – 611./T. Gerasimov. Kolektivni nahodki na moneti prez 1951, 1952, 1953 i 1954 godina. – IAI, XX, 1955, 602 – 611.

Дзанев 2005: Г. Дзанев. Епископията от края на X век в Абритус. – В: Българските земи през средновековието (VII – XVIII век) (= Acta musei Varnaensis, III – 2). Варна, 2005, 95 – 106./G. Dzanev. Episkopiyata ot kraja na X vek v Abritus. – V: Balgarskite zemi prez srednovekoviето (VII – XVIII vek) (= Acta musei Varnaensis, III – 2). Varna, 2005, 95 – 106.

Дзанев 2019: Г. Дзанев. Укрепителна система на ранносредновековната крепост върху развалините на Абритус. – Преслав. Т. 8. В. Търново, 2019, 403 – 412./G. Dzanev. Ukrepitelna sistema na rannosrednovekovnata крепост varhu razvalinite na Abritus. – Preslav. T. 8. V. Tarnovo, 2019, 403 – 412.

Енциклопедия България 1986: Авторски колектив. Енциклопедия България, Т. 5 (П-Р). София, 1986. /Avtorski kolektiv. Entsiklopedia Bulgaria, T. 5 (P-R). Sofia, 1986.

Кийл 2017: М. Кийл. Хръсград – Хезарград – Разград. Превратностите на един турски град в България (исторически, демографски, икономически и изкус-

твоведски бележки). – В: България под османска власт. Събрани съчинения. София, 2017, 129 – 186./M. Kiyl. Hrazgrad – Hezargrad – Razgrad. Prevratnostite na edin turski grad v Bulgaria (istoricheski, demografski, ikonomicheski i izkustvovedski belezhki). – V: Bulgaria pod osmanska vlast. Sabrani sachinenia. Sofia, 2017, 129 – 186.

Ковачев 2007: Р. Ковачев. Селища и население в новата каза Разград от XVI век. – В: Изследвания в памет на академич. Ананиев Явашов. София, 2007, 83 – 122./R. Kovachev. Selishta i naselenie v novata каза Razgrad ot XVI vek. – V: Izsledvania v pamet na akad. Ananie Yavashov. Sofia, 2007, 83 – 122.

Маргос 1980: А. Маргос. Материали и изследвания за археологическата карта на Разградски окръг. Част II (Поломието – долна част). Ръкопис в научен архив на РИМ – Разград, Инв. № 622/А./А. Margos. Materiali i izsledvania za arheologicheskata karta na Razgradski okrag. Chast II (Polomieto – dolna chast). Rakopis v nauchen arhiv na RIM – Razgrad, Inv. № 622/А.

Маргос 1986а, б, в: А. Маргос. Къде се е намирал средновековният Хръсград? – вестник „Ново Лудогорие“, бр. 196, 19.08.1986 г.; бр. 197, 20.08.1986 г.; бр. 198, 21.08.1986 г./А. Margos. Kade se e namiral srednovkovniyat Hrasgrad? – vestnik „Novo Ludogorie“, br. 196, 19.08.1986 g.; br. 197, 20.08.1986 g.; br. 198, 21.08.1986 g.

Маргос 1988: А. Маргос. Къде се е намирал средновековният Хръсград? – Исторически преглед, XLIV, 1988, 12, 57 – 62./А. Margos. Kade se e namiral srednovkovniyat Hrasgrad? – Istoricheski pregled, XLIV, 1988, 12, 57 – 62.

Миков 2015: Л. Миков. Джамията на Ибрахим паша и „Ибрахим паша“ джамия в Разград. София, 2015./L. Mikov. Dzhamiyata na Ibrahim pasha i „Ibrahim pasha“ dzhamia v Razgrad. Sofia, 2015.

Нешри 1984: М. Нешри. Огледало на света. София, 1984./M. Neshri. Ogledalo na sveta. Sofia, 1984.

Шкорпилъ 1914: К. Шкорпилъ. Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ. София, 1914./K. Shkorpil. Opis na starinite po techenieto na reka Rusenski Lom. Sofia, 1914.

Явашовъ 1930: Ан. Явашовъ. Разградъ. Неговото археологическо и историческо минало. Частъ I. София, 1930./An. Yavashov. Razgrad. Negovoto arheologicheskoto i istoricheskoto minalo. Chast I. Sofia, 1930.